

УДК 294.345

<http://orcid.org/0000-0003-0258-6896>

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ У ІСТОРИКО-АНТРОПОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Т.І. Чаркіна кандидат історичних наук, заступник директора з навчально-виховної роботи, Харківська гімназія № 65 Харківської міської ради Харківської області

У процесі глобалізації постають питання цивілізаційного та культурного розвитку людства. Цивілізаційне взаєморозуміння та діалог культур – нагальна потреба сьогодення. Дослідження цивілізації у історико-антропологічному вимірі сприяє реконструкції історичної реальності: вивченню методології досліджень, свідомості людей, характеру відносин у суспільстві, виявленню сутності цивілізацій.

Мета роботи полягає у дослідженні цивілізації в історико-антропологічному вимірі. Завдання – у осягненні методологічних принципів вчень про цивілізацію; розгляді цивілізації в історико-антропологічному аспекті, тобто через визначення психологічних, духовних, релігійних, етичних, ментальних особливостей у процесі історичного розвитку.

Історико-антропологічний простір поєднує наукові дослідження з філософії, соціальної і етнічної психології, соціології, географії та ін. Міжпредметні зв'язки історичної антропології з філософією історії сприяють дослідженням культурних епох, народів, звичаїв, традицій, їх світорозуміння. Звернення до історико-антропологічних досліджень цивілізації має велике значення для розвитку історичного пізнання, є його розвитком та збагаченням, розширює його методологічні пошуки.

Ключові слова: *цивілізація, історико-антропологічний простір, культура, методологія, діалог культур*

Постановка проблеми. У процесі глобалізації постають питання цивілізаційного та культурного розвитку людства. Цивілізаційне взаєморозуміння та діалог культур – ось нагальна потреба сьогодення. Розвиток історії людства відбувається в дискурсі перспектив цивілізаційного суспільства, у взаємозв'язку цивілізаційних та культурних сенсів. Дослідження цивілізації допоможуть визначити ті перспективні шляхи, якими людство буде рухатися далі, провести історичний аналіз досвіду попередніх поколінь.

Дана проблема сприяє реконструкції історичної реальності: вивченню свідомості людей, їх сутності, характеру відносин у суспільстві, виявленню сутності цивілізацій. Історико-антропологічні дослідження цивілізації являють собою простір, який поєднує наукові дослідження з філософії, соціальної і етнічної психології, соціології, географії та ін. Міжпредметні

зв'язки історичної антропології з філософією історії сприяють дослідженням культурних епох, народів, звичаїв, традицій.

Аналіз актуальних досліджень. Філософсько-історичні концепції М.Я. Данилевського, О. Шпенглера, В. Шубарта, А. Дж. Тойнбі, Л.М. Гумільова та ін. розповсюджені в наукових колах Європи. Автори вивчали шляхи розвитку цивілізацій, їх розвиток в історичному процесі, без аналізу окремих елементів цивілізаційних систем. Сучасний дослідник світових процесів С.П. Гантінгтон (1927 р. н.). розглядає історію суспільства як історію зміни цивілізацій, кожна з яких своєрідна. Вплив інших цивілізацій лише завдає їй шкоди. Автор досліджував не цивілізації, як рівень розвитку суспільства, а як взірць цивілізованості. Визначав цивілізацію як конгломерат країн, що мають спільні ознаки, з яких головною є релігія. Сучасні українські вчені звертають увагу на роль ментальних факторів в цивілізаційній динаміці, говорять про роль ідейно-ціннісних мотивацій в розвитку традиційних цивілізацій XXI ст. [20, с. 590].

Мета полягає у дослідженні цивілізації в історико-антропологічному вимірі. **Завдання:** осягнути методологічні принципи вчень про цивілізацію; розглянути цивілізації в історико-антропологічному аспекті, тобто через визначення психологічних, духовних, релігійних, етичних, ментальних особливостей у процесі історичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Розуміння культури та цивілізації як схожих, близьких феноменів створюють багатоманітні етнографічні, історичні, мистецтвознавчі та ін. матеріали. Вони підкріплюють думку, що цивілізація характеризує розвиток суспільства, отже і культури. Відповідно культура є в основі цивілізаційних надбань.

Втім, ототожнення культури та цивілізації перекреслює питання про їх специфіку. Одним з ракурсів представлення такої специфіки є розуміння цивілізації як продукту культури, її складової. Цивілізація уявляється як створена суспільством в ході культурного процесу система засобів його функціонування та удосконалення.

Поняття «культура» та «цивілізація» використовують як синоніми, культурність, так і цивілізованість пов'язують з розвитком освіти, науки, мистецтва, практик комунікації, видами релігій тощо. Для німецького філософа Еммануїла Канта (1724–1804) поняття культура і цивілізація були ідентичними. На початку ХХ ст. німецький історик і філософ Освальд Шпенглер (1880–1936), навпаки, поняття «культура» протиставив поняттю «цивілізація». Він «надихнув життям» поняття культури, порівняв її з сукупністю замкнутих «організмів», наділив їх здатністю жити і вмирати. Після смерті культура перетворюється у протилежну їй цивілізацію, в якій голий техніцизм вбиває все творче.

Всі культури, за О. Шпенглером, проходять всі етапи еволюції живого організму: дитинство, юність, мужність, старість. Проаналізувавши велику кількість історичного матеріалу, О. Шпенглер створив грандіозну картину життя і розвитку різних культур. Життя культури, на його думку, це історія «душі культури». Кожна культура має містичний зв'язок з простором, в якому і через який вона шукає самоздійснення. Спосіб існування культури в цьому просторі визначає «стиль культури», «стиль» її душі, який тільки їй притаманний, спосіб зовнішнього прояву. Це думки і вчинки людей, їх настрої, вибір видів мистецтв, і форм спілкування і т. д. Всі ці культурні форми поєднуються в єдину цілісність, яка пронизана визначеною «ідеєю». Культури не детермінуються зовнішніми факторами, їх доля – саморозкриття душі, «ідрі», що надає всім її елементам характер символів, які мають особливий сенс. Ці «ідеї» відрізняють одну культуру від іншої, вони не підлягають пізнанню, а тільки «відчуттю». На останньому етапі своєї еволюції, культура, за О. Шпенглером, перетворюється в цивілізацію.

Цивілізація – це «органічно-логічний наслідок, ...завершення і кінець культури... Цивілізація – незворотна доля культури». Характеризуючи цей етап «вмирання» культури, О. Шпенглер відмічає його головні риси: місто витісняє село, населення перетворюється в масу; людина втрачає зв'язок з природою, з культурною творчістю, їй притаманні втрата релігійності,

схильність перед культурними традиціями – на перший план в її житті виходять інстинкти, жага до грошей, холодний розум... Відбувається знецінення грошей людської цінності, затверджується велич грошей – в руках твердих духом» [22].

Цивілізація – це «завершення життя». Песимістичні настрої автора до сучасної європейської культури пронизують його працю «Захід Європи». Ці погляди пов'язані з кризою у житті суспільства Західної Європи.

Відповідно до теорії О. Шпенглера, раціоналістична цивілізація привела до деградації духовних цінностей культури. На його думку, культура – це організм, цикл життя якого триває приблизно тисячу років. Відповідно до цього, всю світову історію автор поділив на вісім культур: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко-римську, візантійсько-арабську, західноєвропейську, культуру майя.

Англійський історик і філософ А. Тойнбі (1889-1975) підтримував ідею циклічного розвитку багатьох культур в історії людства. За А. Тойнбі, все-світня історія являє сукупність історій самостійних цивілізацій. Цивілізації – це «культурно-історичні монади», автономні культурні утворення, які проходять у своєму розвитку стадії виникнення, росту, надлому і розпаду, поступово занепадаючи, вони змінюють одна одну. На відміну від О. Шпенглера, А. Тойнбі говорив, що в житті цих цивілізацій є взаємозв'язок, який забезпечує розвиток роду людського, його духовне вдосконалення.

А. Тойнбі, намагався створити закони культурно-історичного розвитку. Так, закон «Виклику-і-Відповіді», згідно з яким кожен крок вперед в розвитку цивілізації пов'язаний з адекватною Відповіддю на Виклик історичної ситуації. Своєрідність Викликів і Відповідей визначає специфіку кожної цивілізації, її ціннісних орієнтацій і світоглядних концепцій. Неспроможна вирішити чергову задачу творча еліта перетворюється у «володарюючу меншість», яка встановлює свою владу вже не авторитетом, а силою. Маса ж населення стає «внутрішнім пролетаріатом», який руйнує й

цивілізацію, якщо вона не загине від військового втручання або природних катаклізмів [14].

На відміну від О. Шпенглера, автор не надавав цивілізації негативної ролі стосовно культури, вважав їх тотожними. Центральним поняттям його концепції є поняття локальних цивілізацій. В історичному просторі та часі локальні цивілізації існують ізольовано, замкнено, хоча можуть бути і подібними. Цивілізації визначав як суспільства, що є за обсягом більшими, ніж національні держави. Жодна цивілізація не охоплює всього людства.

Філософ А. Швейцер (1875-1965) запропонував новий образ особистості і відповідний спосіб життя, перевіривши його на власному житті. Його називали «генієм людяності». Він у 30 років відмовився від кар'єри музиканта мистецтвознавця, теолога і філософа, отримав медичну освіту і поїхав працювати лікарем в Екваторіальну Африку заради служіння людям, це було пов'язано з його філософськими поглядами.

Причиною кризи західноєвропейської культури автор вважав панування матеріального життя над духовним, суспільства над людиною, деморалізацію людини, так як вона потрапляє в сучасному суспільстві у залежності, які перетворюють в зло її добрі наміри. Причиною такого трагічного стану європейської культури, на думку А. Швейцера, став світогляд, який не вірно трактував смисл культури, зближував її з безособистісними явищами еволюції і не приділяв належної уваги етичному моменту в культурному процесі. Слід створити світогляд, який здатен відродити людину, відновити творчу активність, направленість на турботу про власну культуру.

Дослідники, що зважають на онтологічну єдність культури та цивілізації, розглядають поняття культури та цивілізації як взаємопов'язані, навіть тотожні. Так, в концепції німецького філософа К. Ясперса (1883-1969) цивілізація розглядається як цінність всіх культур, що має спільний характер для всіх народів. Культура виявляє себе як стрижень цивілізації.

У 1936 році вийшла стаття Л. Февра «Від О. Шпенглера до А. Дж. Тойнбі» [17], де автор схарактеризував розвиток цивілізації у працях вчених, дав негативну оцінку їх поглядам з точки зору історичної антропології. Ця праця була однією з робіт Л. Февра, яка знаменувала становлення історичної антропології як науки.

Ж. Ле Гофф, представник французької школи історичної антропології написав монографію «Цивілізація середньовічного Заходу» (1964) [6], де досліджував поняття «цивілізація». Автор присвятив працю розвитку та становленню середньовічної цивілізації Західної Європи у X-XIV століттях. [6, с. 6].

Вивчення цивілізації проводилися за особливостями: географічних факторів для соціокультурних цінностей, ментальності народів.

Так, І.Г. Гердер, А.Дж. Тойнбі, Л.М. Гумільов розглядали вплив географічних факторів на розвиток цивілізації. Великого значення надавали вивченню ролі клімату, ландшафту, рельєфу та ін. Досліджували вплив географічних факторів на повсякденне життя, соціальні інститути французькі автори Ф. Бродель, Ф. Фюре. В монографії Ф. Броделя про Середземномор'я вивчається історія людини через взаємозв'язок з природою. [5, с. 20]. Ф. Фюре вивчав причини істотної суспільної різниці в країнах Західної Європи у XVII-XVIII століттях. Автор дійшов висновку, що в різних економічних зонах Західної Європи по-різному розвивалась економічна кон'юнктура, а тому нерівномірно відбувалося економічне зростання. Ф. Фюре вбачав у таких відмінностях прояви ментального характеру, різницю у світобаченні, морально-етичних цінностях, відношенні до праці.

Вивчаючи цивілізації, у різні історичні епохи слід брати до уваги ментальні особливості народів. Так, у концепціях І.Г. Гердера, М.Я. Данилевського, О. Шпенглера, А. Дж. Тойнбі, Л.М. Гумільова аналіз ментально-культурних основ цивілізаційних утворень займає важливе місце. Німецький вчений І.Г. Гердер надавав великого значення образу життя і національному складу кожного народу [5, с. 233]. Автор зазначав, що одна нація вважає необхідним для свого кола розуміння, інша – ніколи і не думала або вбачає у цьому шкоду [5, с. 235].

М.Я. Данилевський надавав великого значення соціально-психологічним факторам. Особливості психічного складу народів роблять їх самобутніми і особливими суб'єктами історії [10, с. 494]. Автор розробив теорію культурно-історичних типів, у якій досліджував сукупність народів, поєднаних спільною мовою, релігією, культурними традиціями. Життєвий шлях цих народів проходить повний цикл фаз розвитку – від народження до смерті [9, с. 91-92]. Л.М. Гумільов пояснив причини саморозвитку етносів і цивілізацій впливом енергії природи, біосфери, яку обґрунтував у своїй теорії [7, с. 33-34]. Розвиток людства визначав як множину культур, що існують в історичному часі і просторі, мають власні особливості, можуть впливати одна на одну. Всі культури самобутні та багатоманітні, вважав автор.

Німецькі історики М. Вебер (1864-1920), В. Зомбарт (1863-1941) великого значення надавали національній специфіці країни, її географічному положенню, відмінностям економічного, правового та соціального розвитку, менталітету нації, її духовності, релігії і т. д. Ментальність націй проявляється у цілій низці загальнолюдських якостей: працьовитості, бережливості, господарських та розумових здібностях. М. Вебер вважав релігійне світобачення важливим чинником історичного розвитку Європи, зокрема, протестантизм.

П. Сорокін (1889-1968) розглядав культури не як закриті та статичні, а у їх розвитку та взаємодії, які представив у «соціокультурній динаміці». Його теорія ґрунтується на понятті цінності. Кожна культура та цивілізація являють цінність. Автор виокремив три системи культури: західна культура доби середньовіччя, для якої цінністю був Бог. Ідеалістична – утворилася на основі зіткнення та злиття принципів цінності Бога та об'єктивної реальності. Чуттєва – заснована на чуттєвому принципі. Типи культур утворюють своєрідні цикли повторення. Кризу сучасної культури П. Сорокін пов'язував з занепадом чуттєвої системи євро-американської культури. Але, на думку автора, має постати інша форма культури.

Німецький соціолог Н. Еліас (1897-1990) вважав, що в історичному процесі головну роль відіграє культурний розвиток. Культура була головним

об'єктом його вчень. Підтримував теорію К. Маркса, але створив власну теорію суспільства. У праці «Про процес цивілізації» розглядав поступове становлення і розвиток цивілізації у Середньовічній Європі, за допомогою методу фігурації, що був створений ним для обґрунтування універсальних закономірностей розвитку суспільства.

Фігурації – це соціальні процеси і структури, ланцюги взаємозв'язків, в яких люди взаємодіють один з одним. Вони постійно змінюються, мають неповторний вигляд в історичному періоді і суспільстві. Н. Еліас доводив, що на ранніх стадіях розвитку цивілізації люди існували не залежно один від одного. Але з часом суспільство змінилось, розподіл праці, розвиток культури сприяли створенню різниці між людьми. Людина стала залежати від інших людей, поступово ускладнювались ці ланцюги залежності, що привело до змін у соціальному устрої [4].

Концепції цивілізації другої половини ХХ ст. представлені в дискурсі постмодерністської філософської позиції. Відповідно до «ризомної» моделі культурно-цивілізаційного процесу, яка характеризує сучасний спосіб мислення, в якому з будь-якої «точки» пізнання може «вирости» самостійне нове представлення об'єкту, що досліджується, історія людства постає як зона тріщин, розломів, порожнеч, в яких певні події потребують інтерпретації, пояснення. В їх виявленні перевага надається дискурсивності, інтертекстуальності, комунікативним практикам.

Сучасний дослідник С.П. Гантінгтон (1927 р. н.), у праці «Зіткнення цивілізацій та перебудова світового ладу» (1996) розглядає історію суспільства як історію зміни цивілізацій, кожна з яких своєрідна. На думку автора, культура та цивілізація є поняттями, які описують загальний стиль життя народів. Цивілізація – це культура в широкому сенсі слова. Обидва поняття охоплюють цінності, норми, інститути та способи мислення, яким надається перевага. Ключовими культурними елементами цивілізації є мова, релігії, традиції, звичаї, самоідентифікація осіб.

Висновки та перспективи досліджень. Звернення до історико-антропологічних досліджень цивілізації має велике значення для розвитку історичного пізнання, є його збагаченням, розширює простір його методологічних пошуків. Перспективність означеної проблематики у вивченні особливостей народів, впливу історичного пізнання на розвиток культурного діалогу, мирного співіснування у цивілізованому світі.

Література

1. Блок М. Апология истории / М. Блок // Апология истории. Феодалное общество. – М. : Наука, 1973 – 254с.
2. Блок М. Короли – чудотворцы/ М. Блок. – М. : Языки русской культуры, 1998 – 712 с.
3. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II : в 3х т. – Роль среды / Ф. Бродель. – М. : Языки славянской культуры, 2002 – Т.1. – 496 с.
4. Гергилов Р. Е. Норберт Элиас и «Школа Анналов». // Клио. 2004. N 1 (24).
5. Гердер И.Г. Идеи о философии истории / И.Г. Гердер. – М. : Наука, 1977. – 502с.
6. Гофф Ле Ж. Цивилизация Средневекового Запада / Ж. Ле Гофф. – М. : Прогресс, 1992. – 541 с.
7. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли/ Л.Н. Гумилев. – СПб. : Кристалл, 2001 – 639с.
8. Гуревич А.Я. Историческая антропология: проблемы социальной и культурной истории / А.Я. Гуревич // История – нескончаемый спор – М. : РГГУ, 2005. – С. 288–299.
9. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолствующего большинства/ А.Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1990 – 395с.
10. Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Н.Я. Данилевский. – М. : Книга, 1991 – 572с.
11. Дюби Ж. Куртуазная любовь и перемены в положении женщин во Франции XII в. / Ж. Дюби/ Одиссей. – М. : Наука, 1990 – С.90–97.
12. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. —808 с.
13. Лотман Ю.М. Сотворение Карамзина / Ю.М. Лотман. – М. : Книга, 1987. – 336с.
14. Тойнби А.Дж. Постижение истории : в 2х т. / А.Дж. Тойнби. – М. : Айрис – Пресс, 2004 – Т.1 – 638с.
15. Успенский Б.А. Восприятие истории в Древней Руси и доктрина «Москва – Третий Рим» / Б.А. Успенский // Этюды о русской истории. – М. : Academia, 2002. – с.89 – 148.
16. Февр Л. История и психология / Л. Февр // Бои за историю. – М. : Наука, 1991. – С. 97–108.
17. Февр Л. От Шпенглера к Тойнби / Л. Февр // Бои за историю – М. : Наука, 1991. – С.72 – 96.
18. Февр, Л. Торговец XVI века / Л. Февр //Бои за историю – М. : Наука, 1991. – С. 217–238.
19. Фюре Ф. О некоторых проблемах, поставленных развитием количественной истории / Ф. Фюре // Философия и методология истории. – М. : Прогресс, 1977. – С.245–262.
20. Цивилизационные модели современности и их исторические корни – К. : Наукова думка, 2002 – 630с.
21. Шмитт Ж.-К. Сны Гвиберта Ножанского / Ж.-К. Шмит // Одисей. 2010-2011. – М.: Наука, 2012. – С. 351–378.
22. Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории : в 2х т. / О. Шпенглер. – Минск : Попурри, 1999 – Т.2. – 719с.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ В ИСТОРИКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ

Т.И. Чаркина

В процессе глобализации возникают вопросы цивилизационного и культурного развития человечества. Цивилизационное взаимопонимание и диалог культур – насущная потребность сегодняшнего дня. Исследование цивилизации в историко-антропологическом измерении способствует реконструкции исторической реальности: изучению методологии исследований, сознания людей, характера отношений в обществе, выявлению сущности цивилизаций.

Цель работы заключается в исследовании цивилизации в историко-антропологическом измерении. Задача – в постижении методологических принципов учений о цивилизации; рассмотрении цивилизации в историко-антропологическом аспекте, то есть через определение психологических, духовных, религиозных, этических, ментальных особенностей в процессе исторического развития.

Историко-антропологическое пространство объединяет научные исследования по философии, социальной и этнической психологии, социологии, географии и др. Межпредметные связи исторической антропологии с философией истории способствуют исследованиям культурных эпох, народов, обычаев, традиций, их миропонимания. Обращение к историко-антропологическим исследованиям цивилизации имеет большое значение для развития исторического познания, является его развитием и обогащением, расширяет его методологические поиски.

Ключевые слова: цивилизация, историко-антропологический пространство, культура, методология, диалог культур.

THE STUDY OF CIVILIZATION IN THE HISTORICAL-ANTHROPOLOGICAL DIMENSION

T.I. Charkina

In the process of globalization, the issues of civilizational and cultural development of mankind arise. Civilizational mutual understanding and the dialogue of cultures is an urgent need of the present day. The study of civilization in the historical-anthropological dimension contributes to the reconstruction of historical reality: to the study of the methodology of research, the consciousness of people, the nature of relations in society, the identification of the essence of civilizations.

The aim of the work is to study the civilization in the historical-anthropological dimension. The task is to understand the methodological principles of the doctrines of about civilization; the consideration of civilization in the historical and anthropological aspect, that is, through the definition of psychological, spiritual, religious, ethical, mental features in the process of historical development.

The historical and anthropological space unites scientific research in philosophy, social and ethnic psychology, sociology, geography, etc. The interdisciplinary ties of historical anthropology with the philosophy of history contribute to the research of cultural epochs, peoples, customs, traditions, their outlook. Appeal to historical and anthropological studies of civilization is of great importance for the development of historical knowledge, it is its development and enrichment, it expands its methodological search.

Key words: civilization, historical and anthropological space, culture, methodology, dialogue of cultures.